

FRITIDSHEM

# Inkluderande fritidshemspedagogik

**Inkluderande fritidshemspedagogik**

© Specialpedagogiska skolmyndigheten

Redaktör: Eva Andersson

Författare: Peter Karlsudd

Formgivning och illustrationer: Familjen STHLM AB

ISBN: 978-91-28-01045-0

Artikelnummer: 01045

Publikationen hämtas som pdf-dokument på  
Specialpedagogiska skolmyndighetens webbplats [www.spsm.se](http://www.spsm.se)

---

# Innehåll

---

<b>Förord</b>	<b>4</b>
<b>Författarpresentation</b>	<b>6</b>
<b>Inledning</b>	<b>7</b>
Fritidshemmets uppdrag	7
Yrkesrollens utveckling	8
Specialpedagogik i fritidshemmet	9
Hur ser fritidshemsverksamheten ut i dagsläget?	10
Syfte och frågeställningar	11
<b>Metod</b>	<b>12</b>
Intervjuernas innehåll och genomförande	12
<b>Resultat</b>	<b>14</b>
Utgångsläge och förutsättningar för en inkluderande verksamhet	14
Faktorer som är viktiga för en inkluderande fritidshemsmiljö	16
Att organisera och agera för att öka barnens känsla av tillhörighet	17
<b>Avslutande reflektioner</b>	<b>20</b>
<b>Referenser</b>	<b>22</b>

---

## Förord

I den här skriftserien skriver forskare som är verksamma inom det specialpedagogiska fältet om resultat från sin egen forskning och från de områden där de är verksamma. Den förmedlade kunskapen ska inte uppfattas som ett ställningstagande från Specialpedagogiska skolmyndigheten, utan som en inblick i olika forskningsområden. Med vår skriftserie vill vi sprida kunskap kring forskning som på olika sätt berör barn, elever och vuxenstudier med funktionsnedsättning och deras utbildningssituation. Den här gången ligger fokus på fritidshem. Hur ser en fungerande fritidshemsverksamhet ut? Vad behövs för att skapa en inkluderande fritidshemsverksamhet som möter alla elevers behov?

Skriften riktar sig främst till personal i fritidshem, lärare i grundskolan och skolledare. Men den kan också vara till nytta för andra som kommer i kontakt med och behöver kunskap och förståelse för fritidshemmens verksamhet. Vi hoppas att skriften kan användas både som inspiration och som diskussionsunderlag i kollegiala samtal för att utveckla såväl fritidshemsverksamheten som anknytande verksamheter.

I just den här skriften skriver professor Peter Karlsudd om inkludering i fritidshem. Läsaren får, utifrån fritidshemslärares erfarenheter, ta del av vilka förutsättningar som finns för att skapa en inkluderande verksamhet, vilka faktorer som är viktiga för en inkluderande fritidshemsmiljö och vad personalen kan göra för att öka elevernas känsla av tillhörighet i fritidshemmet. Peters text visar på vikten av att det råder samsyn och att det finns utrymme för diskussion och reflektion inom kollegiet, där man aktivt behöver arbeta så att de aktiviteter som erbjuds på fritidshemmet inrymmer elevernas olikheter.

På Specialpedagogiska skolmyndigheten har Eva Andersson varit redaktör för skriften. Daniella Hult Khazaie, Karin Fröding, Louise Bruus och Ingmari Svensson har varit ytterligare referenspersoner på Specialpedagogiska skolmyndigheten som läst och kommenterat texten. Ett varmt tack riktas till Sofia Hård, rektor, och Sara Söderlind, fritidshemslärare, som läst utkast av skrifterna och gett kloka synpunkter för att skriften ska vara så läsbar och användbar som möjligt.

Skriften är en av tre skrifter som Specialpedagogiska skolmyndigheten publicerar om fritidshemsverksamhet. De andra två är ”Fritidshemslärares erfarenheter av extra anpassningar och särskilt stöd i fritidshemmet” av Marina Wernholm och ”Elevens delaktighet i fritidshem” av Helene Elvstrand.

Jag vill rikta ett stort tack till författaren, Peter Karlsudd. Författaren svarar självständigt för innehållet och anges vid referens till skriften.

**Aurora Lindberg**

*Verksamhetsområdeschef på Specialpedagogiska skolmyndigheten  
för verksamhetsområdet kunskapsutveckling*

## Författarpresentation

Peter Karlsudd tjänstgör som professor i pedagogik vid Linnéuniversitet. Han avslutade sin fritidspedagogutbildning 1980. Efter att ha arbetat som fritidspedagog och föreståndare inom barnomsorgen utbildade han sig till och arbetade som metodiklärare vid högskolan i Växjö. Peter disputerade 1999 med avhandlingen Särskolebarn i integrerad skolbarnsomsorg, vilket var en av de första avhandlingarna inom området fritidshem. Utöver fritidshemmets verksamhet är hans forskningsintressen högskolepedagogik, specialpedagogik, förskola, samt IKT och lärande. I hans doktorsavhandling i informatik Support for learning?, behandlades möjligheter och svårigheter med att implementera lärapplikationer. I en av avhandlingens artiklar beskrivs konstruktion och implementering av en lärplattform för samordnad habilitering (KIDSS) med vilken han erhöll Innovationsbrons forskarpris. I samtliga forskningsområden där Peter varit verksam, har den inkluderande pedagogiken stått i centrum. Nu återvänder Peter i sin forskning till sitt första verksamhetsområde, fritidshem, där en rad forskare numera verkar. I hans senaste texter problematiseras specialpedagogikens och fritidshemmets förutsättningar att inkludera alla barn i den ordinarie fritidshemsverksamheten.

# Inledning

Fritidshemmets uppdrag och resurser har ändrats radikalt. Möjligheterna att inkludera alla barn i den ordinarie fritidshemsverksamheten har minskat, vilket är bekymmersamt ur ett delaktighetsperspektiv. Den här texten behandlar de hinder och möjligheter för den inkluderande pedagogik som tidigare så tydligt kännetecknat fritidshemmet som institution. Intervjuer med fritidshemslärare och studenter med inriktning mot arbete i fritidshem ger en bild av fritidshemmets nuvarande position och arbete med att skapa en känsla av tillhörighet för samtliga barn i verksamheten.

## Fritidshemmets uppdrag

Fritidshemsverksamheten har de senaste decennierna knutits närmare den obligatoriska skolan genom att dela läroplan och utbildningsbegrepp. Från att ha varit mer omsorgs- och socialpedagogiskt orienterat är fritidshemmet numera ett mer påtagligt inslag i ett samlat utbildningssystem.<sup>1</sup> Fritidshemmet som individuell lärandemiljö har kommit i förgrunden och omsorg och sociala mål i bakgrunden.<sup>2</sup> Idag är undervisning och målstyrning nyckelbegrepp som ska definieras och förankras i en verksamhet där termer som lek och lärprocesser varit mer bekanta.<sup>3</sup> Ett nytt kapitel i läroplanen för fritidshemmet tydliggör att verksamheten ska bedriva en målstyrd undervisning.<sup>4</sup> Ytterst styrs fritidshemmet av Skollagen som betonar att utbildningen ska ta sin utgångspunkt i elevens behov, stimulera elevens utveckling och lärande samt komplettera utbildningen i förskoleklass och skola.<sup>5</sup> Att komplettera innebär att fritidshemmet ger barnen andra kunskaper och erfarenheter än den obligatoriska skolan med tid,

---

1 Skolverket, 2019

2 Karlsudd, 2020

3 Karlsudd, 2020

4 Skolverket, 2019

5 SFS, 2010:800

innehåll eller metoder.<sup>6</sup> Undervisningen i fritidshemmet kompletterar förskoleklassen och skolan. Lärandet ska vara situationsstyrt, upplevelsebaserat och grupporienterat i högre grad. Det ska utgå från elevernas behov, intressen och initiativ.<sup>7</sup> Utbildningen på fritidshemmet ska också kompensera, det vill säga uppväga skillnader i elevers förutsättningar så att alla får en likvärdig utbildning.<sup>8</sup> Det kompensatoriska uppdraget på fritidshemmet har tidigare associerats till omvårdande och sociala aktiviteter i hem, föreningsliv och kultur. Nu tenderar det att ansluta mer till ämnesresultat i skolan.<sup>9</sup> Denna pedagogiska kursändring kan leda till att barn på fritidshemmet möts och bedöms i relation till de normer, förväntade kunskaper och beteenden som krävs i den obligatoriska skolan.<sup>10</sup>

I texten ovan och fortsättningsvis alterneras orden elev och barn för att relatera benämningen elev till den obligatoriska skolans verksamhet och barn till den icke obligatoriska fritidshemsverksamheten.

### Yrkesrollens utveckling

Fritidshemslärare är ett ungt yrke som genomgått stora förändringar sedan de första studenterna, med yrkesbeteckningen fritidspedagoger, antogs till utbildningen 1964. Då var yrkesrollen nära rollen som förälder, förskollärare, vuxen och kamrat. Uppgiften var främst att garantera omsorg och omvårdnad om barn i tidig skolålder efter skoldagens slut.<sup>11</sup> Den nuvarande lärarutbildningen kallas Grundlärare med inriktning mot arbete i fritidshem. Denna grupp namnges ofta lärare i fritidshem eller fritidshemslärare. Men det är möjligen fortfarande vanligare att den tidigare yrkesbenämningen fritidspedagog används. Samtidigt som fritidshemmet styrt i riktning mot ett tydligare undervisningsuppdrag har fritidshemslärares uppgifter i skolan tilltagit. Många delar nu sitt läraruppdrag mellan den obligatoriska skolan och fritidshemmets icke obligatoriska verksamhet. Yrkesrollen för fritidshemslärare kan i den obligatoriska undervisningen vara otydlig i förhållande till grundskollärares eftersom det finns en obalans i makt mellan lärarkategorierna.<sup>12</sup> Många fritidshemslärare försöker få legitimitet och anpassa sig till lärarkollegiet och rektorers förväntningar i sitt kompletterande uppdrag.<sup>13</sup> Andra försöker inta ett annat förhållningssätt som liknar den fritidshemspedagogik som gällde innan uppdraget mot skolan utökades.<sup>14</sup> Fritidspedagogutbildningen har sedan yrkets tillkomst gett stort utrymme till relationsinriktad pedagogik. Fritidspedagoger har ofta fått träda in i rollen som de utsatta barnens företrädare<sup>15</sup>, ett uppdrag som defi-

---

6 Ackesjö, 2020a

7 Skolverket, 2019

8 SFS 2010:800; Skolverket, 2014

9 Karlsudd, 2020

10 Bergstedt & Karlsudd, 2022

11 Johansson, 1984

12 Närvanen & Elvstrand, 2014

13 Ludvigsson & Falkner, 2019

14 Perselli & Hörnell, 2019

15 Hansen, 1999; Karlsudd, 2012



nieras som specialpedagogiskt i den obligatoriska skolan. Det finns tecken på att fritidshemslärares roll och uppdrag har försvagats i det här avseendet.<sup>16</sup> En del av förklaringen är hög arbetsbelastning och en ökning av särskilda fritidshem.<sup>17</sup> En hög andel, 63,6 procent, av personalen på fritidshem saknar en pedagogisk högskoleexamen.<sup>18</sup> Men den här texten grundar sig på intervjuer med behöriga fritidshemslärare och studenter under utbildning till fritidshemslärare.

### Specialpedagogik i fritidshemmet

Den verksamhet som erbjuds barn i behov av särskilt stöd definieras traditionellt som specialpedagogik. I det mest förekommande, specialpedagogiska perspektivet, som ofta kallas det kategoriska perspektivet, är särskilda undervisningsmetoder och en särskilt anpassad metodik centrala. Metodiken utövas många gånger avskilt från den reguljära verksamheten. Den fokuserar bland annat på att kompensera för svårigheter och att träna på färdigheter.<sup>19</sup> Det kan många gånger leda till exkludering och segregering ur ett elevperspektiv. En annan typ av specialpedagogik är den inkluderande, som också kallas den relationella specialpedagogiken. Likvärdighet, delaktighet och gruppgemenskap är nyckelord som ska hindra utstötning och stigmatisering. Med delaktighet avses i det här fallet sociala relationer, att få ingå i en gemenskap och att känna tillhörighet.<sup>20</sup> Delaktighet förutsätter att barns olikheter är en tillgång, och att olikheterna berikar gruppen. Individualisering sker inom gemenskapens ramar. Skillnader blir tillgångar och inte problem.<sup>21</sup> I en inkluderande verksamhet ger man särskilt stöd inom ramen för den ordinarie fritidshemsverksamheten. I en verksamhet som är inkluderande är alla barn med på lika villkor, oberoende av förutsättningar, intressen och prestationsförmåga och samtliga känner sig trygga och delaktiga. Känslan av att tillhöra ett sammanhang är primär för att inkluderingen ska fungera.<sup>22</sup>

Den diskurs som varit mest framträdande i fritidshemmets pedagogik är delaktighetsdiskursen. Det är en inkluderande specialpedagogik som utan särskiljande och speciella åtgärder lyckats inrymma alla barn i fritidshemmets verksamhet. Den här texten utgår från hur fritidshemslärare kan bidra till att skapa delaktighet i fritidshem med en känsla av tillhörighet. Att verka inom delaktighetsdiskursen ställer krav på att lärare i fritidshemmet identifierar alla elevers behov av stöd för att inte riskera att någon exkluderas.<sup>23</sup> Andra diskurser som blir synliga i relationen mellan fritidshemspedagogik och specialpedagogik är den kompensatoriska diskursen och differentieringsdiskursen. I den kompensatoriska diskursen ska elevernas skolsvårigh-

---

16 Karlsudd & Dahl, 2022

17 Karlsudd, 2020

18 Skolverket, 2022

19 Karlsudd, 2017

20 Elvstrand, 2009

21 Stukát, 1995

22 Persson & Persson, 2012

23 Lundbäck, 2022

heter kompenseras till övriga elevers nivå genom särskilda åtgärder.<sup>24</sup> I differentieringsdiskursen kopplas specialpedagogik till organisatorisk differentiering, exempelvis till en liten undervisningsgrupp.<sup>25</sup> På två decennier har de specialpedagogiska inslagen på fritidshemmet gått från en delaktighetsdiskurs mot en normativ riktning där normbrytande mönster definieras tidigare. Det finns en klar tendens till organisatorisk differentiering för barn som inte når upp till de krav som formas i verksamheten. Det är en utveckling som bland annat påverkats av ändringar i skollagen.<sup>26</sup> Ett tydligt exempel på organisatorisk differentiering framkommer av en undersökning utförd i 19 kommuner. I den konstateras att den särskilda och segregerade fritidshemsverksamheten för barn mottagna i grundsärskolan<sup>27</sup> ökade med 375 procent från 1999 till 2010.<sup>28</sup> Det finns ingen aktuell statistik över särskild fritidshemsverksamhet i de offentliga registren. Men i en ännu opublicerad undersökning riktad till landets alla kommuner förekom särskilda fritidshem för barn med funktionsnedsättningar i 41 procent av de kommuner som besvarade enkäten. Av landets 290 kommuner svarade 203 och samtliga av landets regioner var representerade. Särskilda förskolor förekom i 14 procent av kommunerna.

### Hur ser fritidshemsverksamheten ut i dagsläget?

Fritidshemmet har alltmer närmat sig skolan. Numera delar man lokaler, läroplan och verksamhetsbegrepp. Det är väl känt att storleken på fritidshemmens barngrupper fördubblats på kort tid. Samtidigt har andelen personal som saknar pedagogisk utbildning ökat.<sup>29</sup> Det finns också tydliga tecken på att många fritidshem fått ge avkall på sina pedagogiska ambitioner, exempelvis för att lokalerna inte möjliggör fritidspedagogisk undervisning.<sup>30</sup> Fritidshemspersonalen ägnar nu mycket tid till den obligatoriska skolans verksamhet, samtidigt som tidigare arbetsuppgifter kvarstår eller ökar med växande antal barn i grupperna.<sup>31</sup> Detta har resulterat i mindre tid till planering och utvärdering av den del av fritidshemmets verksamhet som inte är obligatorisk.<sup>32</sup> Handlingsutrymmet för att arbeta med barn i behov av särskilt stöd minskar när man är osäker på vad som ska prioriteras i det systematiska kvalitetsarbetet<sup>33</sup>, och barngrupperna växer. Många gånger förlorar elever med särskilt stöd också sin extra resurs, till exempel stöd från elevassistent, när skoltiden är slut för dagen. Dessutom är det inte ovanligt att elevhälsans arbete upplevs

---

24 Haug, 1998

25 Emanuelsson & Persson, 2002

26 Bergstedt & Karlsudd, 2022

27 I den här texten används begreppet särskola. Från och med den 2 juli 2023 kommer denna skolformen benämnas som anpassad grundskola.

28 Karlsudd, 2011; 2012

29 Haglund, 2018; Skolinspektionen, 2018; SOU, 2020:34

30 Andishmand, 2017; Lager, 2020

31 SOU, 2020:34

32 Dahl, 2014

33 Ackesjö, 2022b

som bortkopplat från fritidshemmet. Tillsammans har detta bidragit till att möjligheterna att realisera en inkluderande verksamhet minskat.

### **Syfte och frågeställningar**

Den här texten kartlägger och belyser de möjligheter fritidshemmen har att arbeta för en inkluderande verksamhet, mot den bakgrund som hittills beskrivits.

Följande frågor har varit vägledande:

- Hur beskriver och bedömer fritidshemslärare och lärarstudenter med inriktning mot arbete i fritidshem, utgångsläge och förutsättningar för en inkluderande verksamhet?
- Vilka faktorer är viktiga för en inkluderande fritidshemsmiljö?
- Hur kan fritidshemslärare organisera och agera för att öka barnens känsla av tillhörighet?

## Metod

Texten bygger på intervjuer med fritidshemslärare och grundläro- studenter med inriktning fritidshem. Intervjuerna genomfördes både i grupp och individuellt. I intervjuerna med grupper deltog samman- lagt 26 fritidshemslärare från nio fritidshem. Samtliga var utbildade handledare. I de individuella intervjuerna deltog tio fritidshemslärare och fyra lärarstudenter som läste sin avslutande termin på lärarut- bildningen. De som deltog i de individuella intervjuerna deltog inte i gruppintervjuerna.

### Intervjuernas innehåll och genomförande

Undersökningen var en del av den nationella försöksverksamheten ULF, Utveckling, Lärande och Forskning. Utgångspunkten för under- sökningen var modellen inkluderande individualisering.<sup>34</sup> Modellen anknyter till ett antal perspektiv, som tidigare forskning visat är be- tydelsefulla för att forma en inkluderande verksamhet. Perspektivens centrala begrepp kan sammanfattas:

- Förväntningar
- Lärare
- Uppgifter
- Miljö
- Planering
- Dokumentation
- Mål
- Aktiviteter
- Kamrater
- Resurser
- Utvärdering

---

34 Karlsudd, 2021

I den här undersökningen användes modellen som ett underlag och ett stöd för att fylla intervjuerna med innehåll. Utgångspunkten för frågorna i intervjuerna var modellen inkluderande individualisering. Följande exempel illustrerar hur frågorna formulerades om perspektiven lärare och aktiviteter:

Hur kan fritidshemslärares agerande bidra till att alla barn känner sig delaktiga på fritidshemmet?

Vilka aktiviteter kan stärka känslan av tillhörighet för de barn som upplever ett utanförskap på fritidshemmet?

Utöver modellen inkluderande individualisering användes begreppen från teorin om positiv och negativ stämpling. Enligt teorin kallas förhållningssätt, aktiviteter och insatser som leder till särskiljande för negativ stämpling. Faktorer som i stället leder till inkludering kallas positiv stämpling. Teorin har tidigare använts för att kartlägga och diskutera förhållningssätt som bidrar till eller hindrar en känsla av tillhörighet.<sup>35</sup> Begreppen var tänkta att underlätta för de intervjuades diskussioner och reflektioner.

I gruppintervjuerna ställdes och besvarades frågorna både muntligt och skriftligt. En undersökningsledare gick runt i grupperna och upprepade och tydliggjorde frågorna. Diskussionerna dokumenterades skriftligt delvis av undersökningsledaren och i sin helhet av en deltagare i varje grupp. Tiden för diskussionerna varierade mellan 45 och 60 minuter. De individuella intervjuerna genomfördes antingen i digitala eller fysiska möten. De tog också mellan 45 till 60 minuter. De spelades in och transkriberades enligt meningskoncentrering, en metod där längre uttalanden kortas ner utan att förlora den väsentliga innebörden i intervjun.<sup>36</sup> Anteckningarna från grupperna bedöms också enligt metoden meningskoncentrering.

---

35 Karlsudd, 1999

36 Kvale, 1997

## Resultat

Resultatavsnittet kartlägger och belyser fritidshemmets möjligheter att arbeta för en inkluderande verksamhet genom att redovisa fritidshemslärares och studenters erfarenheter. Varken grupperna<sup>37</sup> eller intervjuerna är uppdelade. Svaren har inte strikt kvantifierats. När riktningen är tydlig används ord som huvudsakligen, merparten och några. Citaten är hämtade både från skriftliga och muntliga kommentarer. Ingen deltagare eller grupp har citerats fler än två gånger. Resultatet redovisas i samma ordning som frågeställningarna.

### **Utgångsläge och förutsättningar för en inkluderande verksamhet**

Alla fritidshem i undersökningen arbetar mer eller mindre med en inkluderande inriktning. Flera menar att det måste gå att inkludera alla barn, vilket följande citat ger uttryck för:

Vi vill inte bidra till eller stödja en exkluderande verksamhet. Det är klart att det finns några få undantag, men principen inkludering bör gälla

Våra fritidselever måste möta och lära i mötet med barn som nu går på särskola. Grundinställning måste vara att försöka få inkluderingen att fungera. Några fritidshem ger upp för lätt

Det är möjligt att några barn trivs i en särskild verksamhet. Men blir det ett utanförskap längre fram så är det ju inte en bra lösning

---

37 Undantag när det gäller utbildning och kompetensutveckling.

I ett fritidshem är lärarna positiva till en särskild verksamhet för barn som går i särskolan. Personalen tycker att det är en bra lösning, eftersom grupperna är stora och många barn är i behov av särskilt stöd. De har stor tilltro till specialistkunskap och särskild verksamhet. Självklart behövs resurser för att klara ett inkluderande uppdrag och det är betydligt svårare nu än för exempelvis 20 år sedan, menar en av de intervjuade.

De flesta fritidshemmen i undersökningen arbetar åldersindelad. Det är inte ovanligt att det förekommer fyra olika grupper baserat på ålder. I intervjuerna kommer det fram att fritidshemmet ofta har begränsade ytor. Konsekvensen blir att bara ett visst antal barn kan vara inomhus. På ett fritidshem delas barnen in i en innegrupp och en utegrupp. Material och resurser, som till exempel assisterande teknik, benämns inte som särskild för barn i behov av stöd, utan som lämplig för alla barn. Ingen hade åsikter om att assisterande teknik kan verka negativt stämplande på barn eller verksamhet.

När ett barn inte ingår i fritidshemmets gemenskap utan känner sig utanför kan det visa sig på olika sätt. Barn som är utåtagerande kan lätt komma utanför gruppen, eftersom andra inte vill vara med i en konfliktfylld lek, menar en av de intervjuade. Det kan vara så att utanförskapet börjar i klassrummet och följer med till fritidshemmet. Några barn, som fritidshemslärare beskriver som vandrare, går från aktivitet till aktivitet utan att etablera någon kamratkontakt. Andra är med i gruppen men har ingen djupare kontakt med någon annan. En del befinner sig vid sidan om, vilket kan yttra sig i bredvid-aktiviteter. Några håller sig nära personalen. Det kan också finnas allianser som gör det svårare för ett enskilt barn att komma in i gemenskapen. På fritidshemmen existerar olika gemenskaper bredvid varandra. Varje gemenskap kan samlas runt ett intresse som exkluderar andra. Barn kan också vara mer subtilt exkluderade. Det gör det svårt för fritidshemspersonalen att upptäcka och bedöma situationen. Det finns exempel på barn som varit frånvarande länge men inte saknats av något barn på fritidshemmet, menar en av de intervjuade.

Det är sällan några problem att inkludera barn med fysiska funktionsnedsättningar. Men personalen kan bli oroade av ett medicinskt ansvar för barn med exempelvis diabetes, kramper och svåra allergier. De som avviker mycket från normen, till exempel barn från grundsärskolan med inriktning ämnesområden, bemöts med stor förståelse och hänsyn av övriga barn och föräldrar. Det är svårare när avvikelserna från rådande normer är mindre menar några av de intervjuade.

Det finns barn som inte orkar med en hel dag i de stora barngrupperna och som själva söker enskildhet, utan att det för den skull med självklarhet ska betecknas som utanförskap. Det är inte alltid lätt att ordna en lugn och avskild miljö, menar många av de intervjuade. Det är kompisarna från klassen som är viktigast, eftersom det är svårare att etablera en kompisrelation i fritidshemmets stora grupper, menar några av de intervjuade. Några barn är hårt knutna till en klasskompis och blir då utanför när kompiserna inte är där. En fritids-

hemslärare berättar att barnen kan visa sin oro för att bli utanför gruppen genom kommentarer som:

Är någon från min klass här i dag?

Jag har ingen att vara med. Vem är på fritids i dag?

Jag känner inte riktigt alla.

Det känns tomt, jag har ingen riktigt jag känner i min närhet.

Sammanfattningsvis vill de flesta av de intervjuade arbeta inkluderande. En del barn uppfattas som utanför och orsakerna varierar. Utanförskapet kan visa sig på olika sätt och är ibland svårt att upptäcka. Barn med fysiska funktionsnedsättningar är lättare att inkludera i gruppen än barn med andra funktionsnedsättningar.

### **Faktorer som är viktiga för en inkluderande fritidshemsmiljö**

Av intervjuerna framkommer det att det är viktigt att personalen är utbildad, har en pedagogisk samsyn och ser till att arbeta så att aktiviteterna tillåter att barn är olika. Ett sätt att uppvärdera uppdraget att inkludera alla barn är utbildning och handledning i arbetet med barn i behov av särskilt stöd. Lärarstudenterna efterfrågar fördjupad kunskap om funktionsnedsättningar och konflikthantering i sin grundutbildning. De yrkesverksamma fritidshemslärarna understryker samma behov när det gäller kompetensutvecklingen. Att byta roller i arbetslaget anses angeläget. Då visar man andra barn och föräldrar att de barn som kräver mer stöd är ett gemensamt ansvar. Det kan vara stigmatiserande att en i personalen hela tiden följer och ansvarar för ett barn som bedömts vara i behov av särskilt stöd. Några av de intervjuade menar att det kan gynna det inkluderande arbetet att prata öppet och positivt om olikheter.

Utan en placering på fritidshemmet skulle de barn som är i behov av särskilt stöd och som nu har en plats på fritidshemmet, få mycket svårare att bygga kamratrelationer menar många av de intervjuade. Personalen kan uppmuntra, initiera och stödja nya kontakter mellan barnen på fritidshemmet. Om ansvaret att bygga relationer och kontakter lämnas helt till barnen är det risk för att det går fel. Det går att ha en varierad verksamhet utan att en tydlig planering och struktur går förlorad. En av de intervjuade menar att för mycket frihet kan skapa utanförskap. Personalen menar att utanförskapet ofta är större i den obligatoriska skolan än på fritidshemmet. Mål och innehåll är snävare och möjligheter till egna val är mer begränsade. På fritidshemmet finns inte samma krav. Barnen har större möjligheter att välja aktiviteter med större bredd och med betydligt mindre bedömning, menar de intervjuade. Personalen på fritidshemmet upplever inte alltid den problematik som skolan identifierat för barn med diagnostiserad funktionsnedsättning. Ingen av de intervjuade nämner specialpedagogik som ett verktyg i fritidshemmets verksam-



het. Det är ovanligt att personalen kontaktar specialpedagog eller speciallärare. Kontakten med dessa yrkesgrupper finns oftast i den obligatoriska skolans verksamhet. Diskussionerna om barn i behov av särskilt stöd på fritidshemmet begränsas till den egna personalgruppen. Den obligatoriska skolans verksamhet är i centrum menar många av de intervjuade. Om fritidshemslärarna är inne i skolan och ger stöd till eleverna så borde det fungera på samma sätt från skolans sida. Båda verksamheterna borde värderas lika och hjälpa varandra, uttrycker en av de intervjuade.

Klassläraren kan gott vara med och uppmuntra barnet på fritids. Det skulle uppskattas av personal och barngrupp.

De som intervjuades vill hellre se en högre personaltäthet än en förstärkning av specialpedagogisk kompetens. Om det tilldelas stöd från specialpedagoger föreslår de att specialpedagogen kan observera personalens arbete och följa upp med handledning. När fritidshemslärare arbetar tillsammans får de större möjligheter att diskutera varandras sätt att agera och bemöta barnen. Intervjuerna visar att man ofta tvingas att arbeta ensam med en stor barngrupp och att man inte hinner reflektera. Det kan också vara bra att få mer information och fakta om en speciell funktionsnedsättning menar några. När det är så många barn på fritidshemmet är det svårt att hinna fördjupa relationerna. Det är viktigt att lyssna på barnen men svårt att räkna till. Det illustreras av följande kommentar:

Önskar verkligen att vi kunde ha mer tid med barnen. Nu har vi gigantiska grupper.

Ibland vill man släppa läroplanens krav och bara umgås.

Sammanfattningsvis anser de intervjuade att det är viktigt att personalen har en pedagogisk samsyn. Kompetensutveckling inom områdena funktionsnedsättningar och konflikthantering är något som efterfrågas. De intervjuade prioriterar en högre personaltäthet framför en förstärkning av specialpedagogisk kompetens. Det är sällsynt att man har kontakt med specialpedagog eller speciallärare.

### **Att organisera och agera för att öka barnens känsla av tillhörighet**

Det blir uppenbart i intervjuerna att organisering av arbetet är ett centralt problem. Arbetsbelastningen är hög och fritidshemsläraren har arbetsuppgifter i den obligatoriska skolan. Inte sällan arbetar man ensam med tjugo barn, eftersom hela gruppen på exempelvis sjuttio barn har delats upp i två eller tre grupper. Barnen vistas oftast en kortare del av dagen på fritidshemmet jämfört med i skolan. De hämtas många gånger mitt i aktiviteterna och personalen har fullt upp med att se vilka som lämnar eller ansluter till aktiviteter. Sam-

mantaget gör detta att det kan vara komplicerat att planera och organisera arbetet.

Dokumentation och utvärdering har av flera skäl en svagare ställning i verksamheten. Personalen arbetar ofta med direkta, intuitiva observationer och åtgärder. Det är ont om tid för observation och dokumentation. Konsekvensen blir att man diskuterar sina iakttagelser och förslag på åtgärder när det finns tillfälle. Personalen menar att de måste vara lyhörda och fånga upp vad som är ofrivillig eller självvald avskildhet hos barnen. Det kan vara så att man missar problemet. Det är särskilt problematiskt när personalen upplever att barnet inte vill ha någon hjälp med att etablera kamratkontakter. Det gäller att skapa aktiviteter som passar alla och upptäcka och bemöta risken för utanförskap tidigt. När grupperna är åldersblandade, vilket kan innebära en åldersspridning mellan sex och tolv år, är det många gånger lättare att hitta en kamrat med liknande intresse. De lite äldre barnen kan då fungera som förebilder och ta mer ansvar menar några av de intervjuade. Det är viktigt att samverka, arbeta mot samma mål och att hålla värdegrundsarbete levande menar huvuddelen av de intervjuade. Exempel på kommentarer som lämnas i intervjuerna är:

Vi måste bibehålla ett öppet och förstående klimat.

Vi ska se alla elever som kompetenta och verkligen lyssna, visa att vi tror på dem.

### Aktiviteter som prövats och upplevs fungera väl

De som intervjuats ger en hel del exempel på aktiviteter för att öka barns känsla av tillhörighet. Men de passar inte i alla sammanhang. Det som kan vara lämpligt i en verksamhet kan vara direkt olämpligt i en annan. Utgångspunkten måste vara barngruppen och enskilda barns behov och förutsättningar. Följande presentation innehåller exempel på aktiviteter som genomförts och fungerat vid några fritidshem.

Ett exempel som fungerat på ett av fritidshemmen är när barnen gjort vänskapsarmband till en kamrat. Personalen såg till att alla tilldelades en kamrat. Vem som ska fick armbandet var hemligt fram till överlämnandet och då läste den som tillverkat armbandet upp en text. ”Du är en bra vän för att du...”. Man har även prövat ”ja-dagar” då alla försökte vara positiva till förslag och aktiviteter som kamrater föreslagit. Att få en fadder är ett annat exempel på sånt som kan stärka känslan av tillhörighet. ”Kompis lär kompis” är en aktivitet där ett barn som har ett särskilt intresse lär ett annat barn något som den inte kan. Ett fritidshem har jobbat med sociogram, en metod som kan hjälpa personalen att upptäcka om någon saknar kamrater i gruppen. Några fritidshem ställer frågor om barnens upplevelse av grupp tillhörighet i en enkel enkät.

Samarbetsövningar och rollspel är också bra metoder för att öka förståelsen för varandra och få mer insikt i hur det känns att vara ut-anför. En app som nämns stödjer digitalt ”ritprat”. Den kan användas på olika sätt, bland annat till sociala berättelser. En annan väg att öka känslan av tillhörighet är att jobba med konfliktmodeller. Ett fritidshem har provat slumpmässig bordsplacering. Barnen får dra en färgad sticka och efter det går man och sätter sig på en plats med samma färg. På detta sätt kan man knyta nya kontakter.

Om det inte fungerar för ett barn socialt måste man jobba och hänga i som personal menar en av de intervjuade. Man måste tilllåta att det blir fel och inte ge sig. Även om det blir fler konflikter kan man närma sig en lösning. En fritidshemslärare menar att om en aktivitet fungerar för barn i behov av särskilt stöd så är den nästan alltid lämplig för hela gruppen. Ett exempel som nämns är om ett barn har bildstöd. Då kan illustrationer och bilder som används för att introducera en ny lek eller aktivitet komma fler barn till godo.

### Aktiviteter som planeras att genomföras och förslag på aktiviteter

Samtal med barn är värdefulla. En av de intervjuade föreslår att man schemalägger tid för samtal som inte ser likadana ut som fritidshemsråden. Man kan schemalägga tid för ”snackis” då man provar fyrahörnsövningar, rollspel, samarbetsövningar och annat som kan stärka känslan av tillhörighet. Ett fritidshem funderar på att testa en metod där barn intervjuar andra barn. De äldre barnen bildar en faddergrupp som intervjuar yngre barn. Då blir det viktigt att personalen hjälper till med frågorna menar personalen. Ett annat fritidshem funderar på att pröva om de äldre fritidshemsbarnen kan ha aktiviteter för yngre. Målet med alla dessa åtgärder är att öka känslan av tillhörighet hos samtliga barn på fritidshemmet.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att arbetsbelastningen är hög, barngrupperna stora och att det är få personal i förhållande till antalet barn. Tidsbristen gör att observation, utvärdering och dokumentation har en relativt svag ställning i verksamheten. Det finns en rad exempel på aktiviteter som genomförs och som planeras att genomföras för att öka barns känsla av tillhörighet.

## Avslutande reflektioner

Som resultatet visar så förordar de intervjuade en inkluderande fritidshemspedagogik. Omfattningen, ambitionsnivån och förutsättningarna för detta arbete varierar mellan de olika fritidshemmen. Men alla de som intervjuats är överens om att arbetet med delaktighet är nyckeln till inkludering. Det står helt klart att fritidshemmen måste få mer resurser och utrymme för sin fritidshemspedagogik. Den modell som använts som stöd för intervjun skulle säkert kunna fungera som arbetsmodell på ett liknande sätt som den gjort i förskolan.<sup>38</sup>

Mål, förväntningar och krav som ställs i fritidshemmet har behandlats och jämförts med den obligatoriska skolan. De intervjuade menar att det borde vara lättare att inkludera barn i fritidshemmets verksamhet jämfört med den obligatoriska skolan. Fritidshemmets undervisning erbjuder en större frihet och flexibilitet och därmed större utrymme för individuella skillnader. En berättigad fråga är om den mer skolinriktade verksamheten, där fritidshemmet på ett tydligare sätt ska komplettera utbildningen i förskoleklass och skola, kommer att minska dessa möjligheter. Skolans kursplaner har en traditionell kunskapsinriktning och det är svårare att passa in och uppfylla de krav och normer som ställs där. De stora barngrupperna påverkar självklart också möjligheterna till individuella val.

Fritidshemspersonalen har en rad strategier och metoder för att alla barn i verksamheten ska få en känsla av tillhörighet. Här har många förslag och exempel på metoder för att synliggöra alla barn och att skapa kamratkontakter presenterats. Personalen kan bidra till att ett barns känsla av utanförskap minskar eller ökar. Därför kan det vara lämpligt att diskutera sitt eget och sina kollegors agerande. Det är viktigt att prata om hur jag som fritidshemslärare eller hur vi som arbetslag uppträder mot enskilda barn. När det gäller de relationella och sociala uppdragen har fritidshemslärarna sällan efterfrågat specialpedagogiskt stöd och handledning. Det tillhör undantagen

---

38 Karlsudd, 2021

att specialpedagoger och speciallärare arbetar direkt mot fritidshemverksamheten. I framtiden kanske dessa yrkesgrupper får en ökad betydelse i verksamheten, möjligen för att kompensera och komplettera skolans verksamhet. Då kan det vara lämpligt att arbetslaget diskuterar förväntningar och rollfördelning i en utökad samverkan. Det är angeläget att öka personalens kunskaper och pedagogiska kompetens när det gäller funktionsnedsättningar. Personalen har tydligt efterfrågat fortbildning inom området.

Undersökningen visar att fritidshemmen ofta är åldersindelade. Avdelningar delas in i exempelvis tre eller fyra olika åldersintervaller eller så är de olika aktiviteterna i fritidshemmet åldersindelade. Därför är det inte självklart att barnen möter yngre eller äldre kamrater. Indelningen i åldersgrupper ger en tydligare föreställning om vad som förväntas av ett barn i en viss ålder. Det kan bidra till enskilda barns känsla av utanförskap att personalen utgår från vad de anser är normalt eller adekvat för åldern. Ju mer homogen en grupp är desto lättare är det att betraktas som annorlunda om den rådande normen utmanas. Det kanske är motiverat att diskutera åldersfördelning i grupperna utifrån ett inkluderande perspektiv?

Personalen reagerar sällan på det faktum att ett flertal barn från särskolan är placerade på särskilda fritidshem. Kunskapen är svag om hur den verksamheten är organiserad. Huvuddelen av de intervjuade är principiellt positiva till att inkludera elever från särskolan i den ordinarie verksamheten men det är få som arbetar för en förändring. Frågan är lågt prioriterad och det är troligtvis svårt att påverka en förändring.

Det är viktigt att också ställa frågor till barn och föräldrar när man undersöker inkludering och känslan av delaktighet. I denna undersökning är det endast yrkesverksamma och blivande fritidshemslärare som kommit till tals. Det är en klar begränsning. Helt klart behöver problemområdet belysas utifrån barns och föräldrars perspektiv. Att kartlägga och utvärdera de särskilda fritidshemmens verksamhet är också en angelägen forskningsuppgift. Det finns ingen officiell statistik över omfattningen av fritidshem som bedrivs som särskild verksamhet. Det bör åtgärdas eftersom det är en viktig värdeområde på utvecklingen eller kanske mer rätt, avvecklingen av en inkluderande verksamhet.

Deltagarna i den här undersökningen bestod av fritidshemslärare med varierad yrkeserfarenhet. De lärarstudenter som intervjuades var alla aktiva studenter med en optimistisk inställning till sin kommande yrkesutövning. Detta måste förstas beaktas i tolkningen av resultatet och kan inte gälla alla fritidshem i landet. Trots denna reservation har förhoppningsvis skriften ett värde i diskussioner och arbete om delaktighetsfrågor och möjligheten att arbeta för en inkluderande verksamhet. Det är angeläget att fritidshemslärarna diskuterar sin syn på specialpedagogik och att de tar ställning till vilket grundläggande specialpedagogiskt perspektiv som ska vara vägledande för det framtida arbetet.

## Referenser

- Ackesjö, H. (2020a). Fritidshemmet som ett samhällsprojekt: - det viktiga men svåra kompensatoriska uppdraget. <http://www.fritidsverket.com/samhalle-och-politik/fritidshemmet-som-ett-samhallsprojekt/>
- Ackesjö, H. (2022b). Evaluating the practice in Swedish school-age educare : Issues and contradictions. *Journal of Childhood, Education & Society*, 3(1), 60–73. <https://doi.org/10.37291/2717638X.202231153>
- Andishmand, C. (2017). Fritidshem eller servicehem? En etnografisk studie av fritidshem i tre socioekonomiskt skilda områden. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Bergstedt, M., & Karlsudd, P. (2022). Specialpedagogik på fritidshem: En litteratur- och dokumentanalys av fritidshemmets specialpedagogiska utveckling. *Specialpædagogik-tidskrift for Specialpedagogik og Inklusion*, 42(1), 2–14.
- Dahl, M. (2014). Fritidspedagogers handlingsrepertoar: Pedagogiskt arbete med barns olika relationer. [Doktorsavhandling, Linnéuniversitetet]
- Elvstrand, H. (2009). Delaktighet I Skolans Vardagsarbete. [Doktorsavhandling. Linköpings universitet]
- Emanuelsson, I., & Persson, B. (2002). Differentiering, specialpedagogik och likvärdighet. En longitudinell studie av skolkarriärer bland elever i svårigheter. *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 7(3), 183–199.

- Haglund, B. (2018) "Men dom flesta har en liknande situation". Ett narrativ om bristande personella resurser och omgivningens begränsade förväntningar. *Barn* 2, s. 75–92.  
<https://www.ntnu.no/ojs/index.php/BARN/article/view/2766>
- Hansen, M. (1999). Yrkeskulturer i möte, läraren, fritidspedagogen och samverkan. Acta universitatis Gothoburgensis.
- Haug, P. (1998). Pedagogiskt dilemma: specialundervisning. Stockholm: Statens skolverk.
- Johansson, I. (1984). Fritidspedagog på fritidshem: En yrkesgrupps syn på sitt arbete. Göteborg University.
- Karlsudd, P. (1999). Särskolebarn i integrerad skolbarnsomsorg. [Doktorsavhandling, Lärarhögskolan i Malmö]
- Karlsudd, P. (2011). Sortering och diskriminering eller inkludering. (Specialpedagogiska rapporter och notiser, nr 6). Kristianstad: Högskolan i Kristianstad.
- Karlsudd, P. (2012). School-age care, an ideological contradiction. *Probl. Educ. 21st Century* 48, 45–51. [http://www.scientiasocialis.lt/pec/files/pdf/vol48/45-51.Karlsudd\\_Vol.48.pdf](http://www.scientiasocialis.lt/pec/files/pdf/vol48/45-51.Karlsudd_Vol.48.pdf)
- Karlsudd, P. (2017). The Search for Successful Inclusion. *Disability, CBR & Inclusive Development*, 28(1), 142–160.  
<http://doi.org/10.5463/dcid.v28i1.577>
- Karlsudd, P. (2020). Looking for Special Education in the Swedish After-School Leisure Program Construction and Testing of an Analysis Model. *Education Sciences*. 10, 1–13.  
<https://doi.org/10.3390/educsci10120359>
- Karlsudd, P. (2021). Improving children's sense of belonging through group-orientated individualisation. *British Journal of Special Education*, 48(4), 417–437. <https://doi.org/10.1111/1467-8578.12383>
- Karlsudd, P., & Dahl, M. (2022). Att avlasta eller avlastas? Lärare i fritidshems uppfattningar om sin arbetssituation och behovet av lärarassistenter. *Educare - Vetenskapliga skrifter*, 3, 1–29.
- Kvale, S. (1997). Den kvalitativa forskningsintervjun. Lund: Studentlitteratur
- Lager, K. (2020). Possibilities and Impossibilities for Everyday Life: Institutional Spaces in School-Age Educare. *International Journal for Research on Extended Education*, 8(1-2020), 22-35.  
<https://doi.org/10.3224/ijree.v8i1.03>

- Ludvigsson, A., & Falkner, C. (2019). Fritidshem - ett gränsland i utbildningslandskapet: Lärare i fritidshems institutionella identitet. *Nordisk tidsskrift for pedagogikk og kritikk*, 5, 13–26.  
<https://doi.org/10.23865/ntpk.v5.1181>
- Lundbäck, B. (2022). Specialpedagogik i fritidshemmet: Från samlat forskningsläge till pedagogisk praktik. Doctoral Thesis. Växjö, Linnaeus University Press.  
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-116551>
- Närvänen, A. L., & Elvstrand, H. (2014). På väg att (om)skapa fritidshemskulturer: Om visioner, gränsdragningar och identitetsarbete. *Barn* 32(3): 9–25.  
<https://www.ntnu.no/ojs/index.php/BARN/article/view/3498>
- Perselli, A.K., & Hörnell, A. (2019). Fritidspedagogers förståelse av det kompletterande uppdraget. *Barn*, 37(1), 63–79.  
<https://www.ntnu.no/ojs/index.php/BARN/article/view/3007>
- Persson, B., & Persson, E. (2012). Inkludering och måluppfyllelse- att nå framgång med alla elever. Stockholm: Liber AB.
- SFS. 2010:800. Skollag. Stockholm: Utbildningsdepartementet.  
[https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skollag-2010800\\_sfs-2010-800](https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800)
- Skolinspektionen. (2018). Att skapa förutsättningar för delaktighet i undervisningen. Skolinspektionen.
- Skolverket, (2019). Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, 2011 (Rev. 2019.). Stockholm: Skolverket.
- Skolverket. (2014). Allmänna råd med kommentarer för fritidshem. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket. (2022). Elever och personal i fritidshem Läsåret 2021/22.  
<https://www.skolverket.se/getFile?file=9606>
- SOU. 2020:34 Stärkt kvalitet och likvärdighet i fritidshem och pedagogisk omsorg. Betänkande av Utredningen om fritidshem och pedagogisk omsorg. Stockholm: Utbildningsdepartementet.  
[https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/statens-of-fentliga-utredningar/starkt-kvalitet-och-likvardighet-i-fritidshem-och\\_H8B334](https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/statens-of-fentliga-utredningar/starkt-kvalitet-och-likvardighet-i-fritidshem-och_H8B334) <https://www.spsm.se/stod/tillganglighet/>
- Stukát, K.G., (1995). Conductive education evaluated. *European Journal of Special Needs Education*, 10 (2), 154–161.  
<https://doi.org/10.1080/0885625950100206>



## En likvärdig utbildning för alla

Hos Specialpedagogiska skolmyndigheten får du stöd när du skapar lärmiljöer som är utvecklande och tillgängliga för alla. Vi erbjuder specialpedagogiskt stöd till skolor och förskolor i hela landet, svarar på frågor och erbjuder kurser och konferenser. Vi driver också flera specialskolor, fördelar statsbidrag och utvecklar läromedel.

Välkommen till Sveriges största kunskapsbank inom specialpedagogik.